

Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences (KNAW) KONINKLIJKE NEDERLANDSE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN

De vele volksnamen van de Lisdodde

Brok, H.J.T.M.

published in

Deventer Almanak voor het jaar 2009
2008

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

document license

CC BY-NC-SA

[Link to publication in KNAW Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Brok, H. J. T. M. (2008). De vele volksnamen van de Lisdodde. In M. van Det (Ed.), *Deventer Almanak voor het jaar 2009* (pp. 120-125).

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the KNAW public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain.
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the KNAW public portal.

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

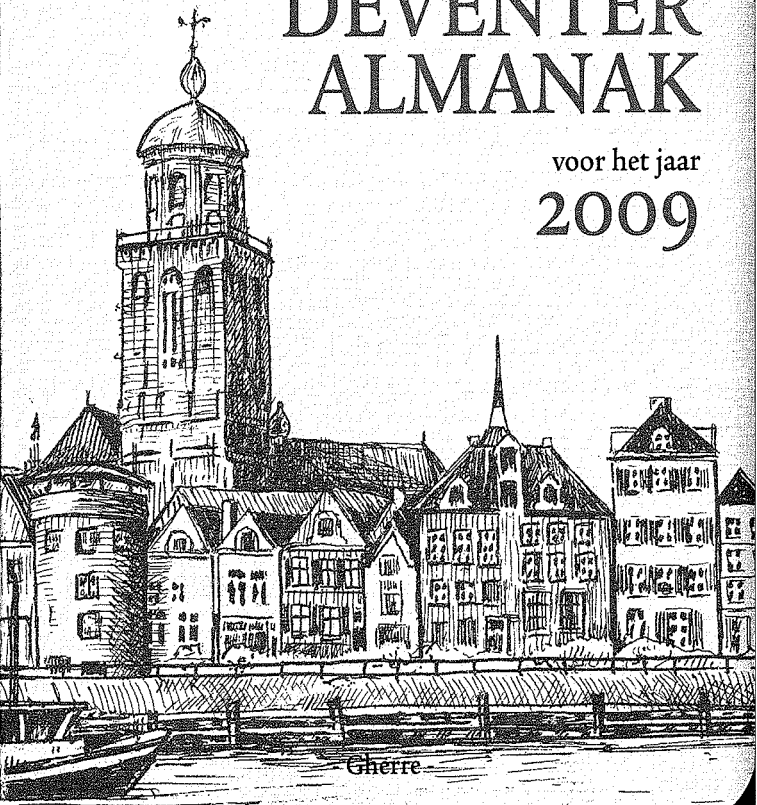
E-mail address:

pure@knaw.nl

40
DE OUDSTE ALMANAK VOOR HEEL NEDERLAND

DEVENTER ALMANAK

voor het jaar
2009

De vele volksnamen van de Lisdodde

De Groninger kent de lisdodde als bollepees, in Overijssel noemen ze hem de toezebol. De vele volksnamen voor de lisdodde illustreert de rijkdom aan plantennamen in Nederland. Groningen kent maar liefst negenenvijftig verschillende benamingen voor deze opvallende plant. Dit blijkt uit drie dialectenquêtes, afgenomen in 1945, 1982 en 1985.

De lisdodde (*Typha L.*) groeit in vrijwel heel Nederland in of aan het water. Het verschilt tussen de grote (*latifolia*) en de kleine lisdodde (*angustifolia*) zit 'm niet in de hoogte -beide worden één tot tweeënhalve meter hoog- maar in de breedte van de bladeren en de grootte van de bloemaar, ook wel bloemkolf genoemd. Deze kenmerkende bruine kolven van zo'n tien centimeter lang bestaan uit twee delen. Het dikke onderste deel is de vrouwelijke aar, het dunnerre bovenste de mannelijke aar. Bij de drie dialectenquêtes werd zowel gevraagd naar de benaming voor lisdodde als voor bloemkolf. Het bleek dat hier in de praktijk nauwelijks verschil tussen bestaat.

Lis en Riet

Smalle, langbladige gras- en rietachtige planten worden in de volksnaamgeving vaak nauwelijks uit elkaar gehouden. We treffen ruim achttienhonderd benamingen aan waarin het woord lis (lies, lus, luus) voorkomt. Daarvan zijn de ietwat gladioolachtige gele lis (*Iris pseudoacorus L.*) en lisdodde waarschijnlijk het meest bekend. Meer specifiek is de benaming riet, die we vooral aantreffen in Noord-Brabant en Nederlands Limburg. Een samenstelling als rietsigaar komt daarentegen in heel Nederland voor. Alles bij elkaar zijn er bijna tweehonderd plantenbenamingen waarin het woord riet voorkomt.

Sigaren

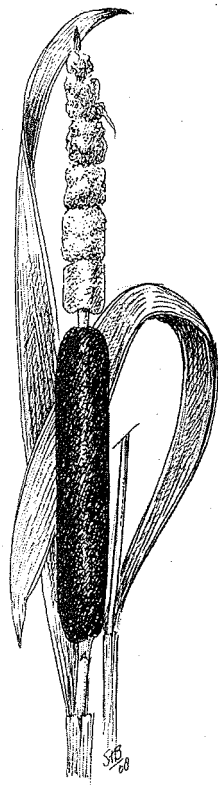
Bij de volksnamen spelen vooral de opvallende bloemkolven een rol. Dat is logisch; ze vallen nogal op tussen de rietkraag langs de waterkant. De kolf leidde niet alleen tot zeer specifieke, begrijpelijke namen, maar ook tot namen waarvan de betekenissen door onze snel veranderende maatschappij niet altijd meer even doorzichtig zijn. Omdat de bloemkolf qua vorm en kleur op een sigaar lijkt, gebruikt men vrijwel overal namen die verband houden met sigaren dan wel roken: van *sigaar*, *rietsigaar* en *sigarenriet* tot *slou*

sgaar, *stanksigaar*, *stinksigaar*, *wilde sigaar*, *sek-sigaar* en zelfs *pijpenkop*, *rokers* en *smokers*. Eigenlijk komt alleen in het midden van Nederland dit type benaming niet voor. De oudste Nederlandse verzameling van volksnamen van planten (Heukels 1907) merkt bij rietsigaar op: 'De gedroogde aren worden doorwegens gerookt; zij branden na het aansteken vanzelf door'.

Lampenpoetser en Tuitenragger

Al eind negentiende eeuw werd voor het eerst gas en later elektriciteit gebruikt voor de verlichting van het huis. Tot die tijd moest men het doen met kaarsen en olielampen. Olielampen bestonden uit een olie-reservoir met een katoenen pit of lampenkousje en een langwerpige, smalle glasbuis. Als de verstelbare lampenpit te lang was en zo te veel olie aanvoerde, begon hij te roeten en werd het lampenglas van binnen helemaal zwart. Schoonmaken ging moeilijk; men kon er met de handen of borstel niet bij. Voor dit karwei leende de kolf van de lisdodde zich echter uitstekend en zo ontstonden in het zuiden en oosten de volksnamen *lamp(en)poetser*, *glazenpoetser*, *glazenwisser*, *lampenborstel*, *lampenkuiser*, *lampenragger*, *lampenveger*, *lampenstoter*, *lampenveger* en *lampenschuimer*.

De rietkolf kon ook voor andere lastige plekjes gebruikt worden. Denk aan de schenkruit van een koffiekan of theepot, zoals blijkt uit de namen *uitenragger* en *kannenwasser*. Ook de loop van een lichtgeweren werd ermee schoongemaakt, zoals het woord *pommelstok* aangeeft.

Grote lisdodde

De kolven van de lisdodde zorgden ook zelf voor de verspreiding van licht. Gedoopt in olie konden ze erg lang branden. Men gebruikte ze op plaatsen waar geen verlichting was, bijvoorbeeld op het erf of in de stallen. Deze toepassing blijkt nog steeds uit de volksnamen *kaars*, *fakkel*, *flambouw* en *toorts*, maar ook uit *stalkaars*, *rietkaars*, *liskaars*, *rietfakkel*, *polderkaars*, *waterkaars* en zelfs *duivelskaars*, *duivelstoorts*, *stallantaarn* en *vuurpijl*.

Bullepees

In het Fries, Gronings en Drents worden volksnamen gebruikt die samengesteld zijn met 'bolle-' of 'bol-'. In Friesland komen we *bollepiest* tegen, in Groningen *bollepies* en *bolpies* en verder *bollepees* en *bollepeter*. In dit gebied is bol(le) de dialectnaam voor *stier* (vergelijk het Engels: bull) en pies(t) de benaming voor penis. In Belgisch en Nederlands Limburg wordt de lisdodde in de volksmond onder andere *negerpummel* of *negerlummel* genoemd. Deze namen waren zelfs al in 1945 in gebruik, maar kregen het predikaat 'ordinair' voor deze benaming.

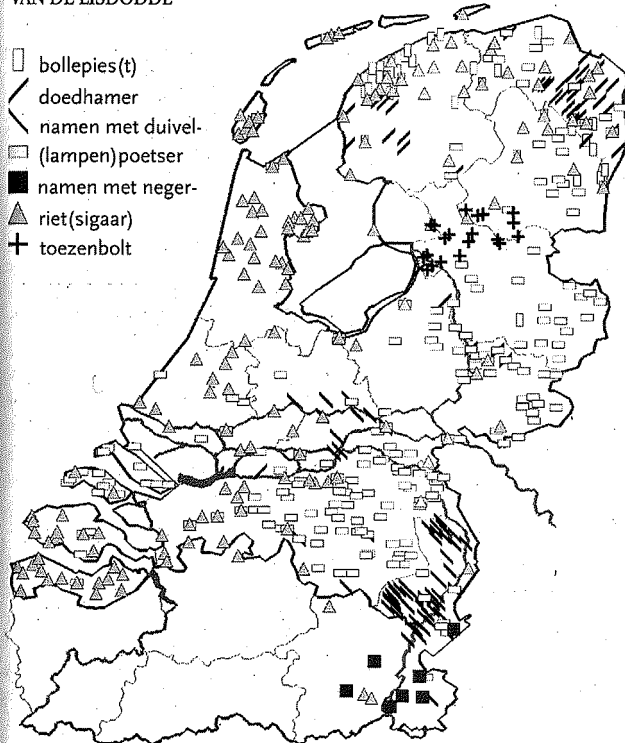
Wollige dot

In Noordoost-Nederland vinden we varianten met het element 'dod-' of 'doed-'. Om die te doorgronden is enige etymologische acrobatiek vereist. Het Etymologisch Woordenboek van het Nederlands (2003) voert dotter(bloem) terug op 'dooier' vanwege de goudgele kleur van de bloemen. Maar de lisdodde heeft geen bloemen, laat staan goudgele. (Lis)dodde zou daarom ook terug kunnen gaan op 'dor': een verwarde knoop van garen. Oude botanici helpen ons verder. Dodoens (1554) noemt de plant 'Lisch dodden ende Donsen' en de kolf 'are oft dodde'. Zo spreekt ook Nylandt in 1682 van 'een dicke ende lange vergaderinge van wolachtigheydt die men een Dodde noemt'. Men moet hierbij dus uitgaan van een pluizige, zachte of wollige dor en zo komen we weer terecht bij de pluizige bloemkolf, vanwaar de namen *doedels*, *duden* en *dudels*.

Doethamer en Doerebout

Vooraf in Oost-Groningen wordt dor in de meest uiteenlopende klankvarianten gecombineerd met hamer. Daar spreekt men van *doethamer*, *doethamel*, *duuthamer*, *duut-hamel*, *doelhamel*, *toedhamel*, *duithamer* en *doetshamel*. Kortom, een pluizige, zachte hamer. Het zuidoosten van Noord-Brabant kent *duits-sabel*, *duits(e)-hamer* en

VERSPREIDING VOLKSNAMEN VAN DE LISDODDE

duits-hamel. Uitgaande van bovenstaande ligt het voor de hand dat 'duits' een variant is op dot en niet verwijst naar onze Duitse oosterburen.

In Noordooost-Nederland vormt 'doet-' (of 'doed-') het eerste deel van samenstellingen met 'bout', regionaal 'bolt'. Dit bout betekent oorspronkelijk 'korte, dikke staaft' en ook daarmee belanden we weer bij de bloemkolf. In Friesland en in het westen van Groningen: *duorrebout*, *tuorrebout*, *tuollebout*, *toer(e)bout*, *doer(e)bout*, *doerebolt*, *doedebol(t)*, *doedebout*, *doetebol(t)*, *tudebolt*, *toelebolt*, *toerebol(t)*, *toetebol*, *toedebol*, *toestebolt* en *doesbol(t)*.

In het zuiden van Friesland, West-Drenthe, Overijssel en het aangrenzende Gelderland komen andere varianten voor: *toezebol(t)*, *stoezebol(t)*, *stoezebout*, *toezebout*, *toezelbol*, *stoerzebol(t)*, *doezebol(t)*, *soezebol(t)*, *toesterbol* en *toetsebol*. De variatie wordt hiermee zo groot dat men zich kan afvragen of al deze benamingen wel onder één noemer gebracht mogen worden. Geografisch hangen ze in elk geval samen. Ook de volksnamen *wol(le)bout*, *wollebouter*, *duitswol*, *duits(en)kolf*, *douterkoeze* of *douterkouze* en de Drentse *doeskoaten* en *doeskodden*, mogen hiervan niet los worden gezien.

Kinderspel en duivelsschrik

De stengels met kolven werden door kinderen gebruikt bij spelletjes: als trommelstok (*trommelslager*, *trommenslager*), om mee te slaan (*gatklopper*, *kont(en)klopper*, *ruggenslager*) en voor spelletjes bij het water: *duiker* in Noord-Holland, *duikelaar* en *duikerriet* in Zuid-Holland en verder *waterduiker*, *dompelaar*, *domper* of *hoge-gooier*. In de omgeving van Gorinchem kent men de benaming *ruggenmeter*. Hiervoor is echter nog geen verklaring gevonden.

In het noorden en midden van Nederlands Limburg worden bijna overal de volksnamen *duivelsknuppel*, *duivelskluppel* en *duivelskauw* gebruikt en soms *duivelskruid*, *duivelskolf*, *duivelsstek* of *duivelstak*. In de Bommelerwaard heet lisdodde *duivelsstok*. In het volksgeloof is er een vaste relatie tussen de duivel en het water, zoals recent nog uiteengezet in De Limburgse duivelssagen in de negentiende en twintigste eeuw (Swerts 2001). Swerts noemt de duivel ook 'kinderschrik', een afschrikwekkend wezen dat kinderen op een afstand houdt. Dat de lisdodde ook *kinderschrik* wordt genoemd is in dit verband aannemelijk: de lisdodde groeit aan de waterkant en wie een sigaar probeert te plukken staat voor hij het weet tot zijn middel in het water: gevaarlijk voor kinderen dus.

Katten- en Wolvenstaart

De donkere, pluizige kolf heeft ook aanleiding gegeven tot volksnamen met '-staart'. In Nederlands Limburg en Noord-Brabant vooral in samenstellingen met 'wolf': *wolfsstaart*, *wolverstaart* en *wolvenstaart*. Afgezien van een wolvenstaart zelf, moet men hierbij ook rekening houden met de eerder genoemde duivelsopvatting. De wolf als roofdier en kinderschrik.

Verspreid in het noordoosten en vooral in Noord-Brabant en West-Vlaanderen komen namen voor met 'kar-': *kat(ten)staart*, *katje* en zelfs *kattenpoes* en *poezenknuppel*. De volksnaam kattenstaart wordt vaak gebruikt bij planten met een soort verticale bloemstaart of bloempluim.

Tien overvloed aan volksnamen

De inheemse en volop voorkomende lisdodde heeft door zijn aparte verschijning een overvloed aan volksnamen. De creativiteit van de dialectsprekers is ongekend groot. Ondanks de vele namen tekenen zich toch gebieden af op de kaart. In het zuiden en oosten onder *meer lampenpoetser*, in het Fries, Gronings en Drents *bollepies(t)*, in Oost-Groningen *pommel* en *doethamer*, in heel Noordooost-Nederland tot en met Gelderland *doerebout*, in Limburg en Noord-Brabant *duivelsknuppel* en *wolvenstaart*. In West-Vlaanderen en Noord-Brabant, maar ook elders *kattenstaart*. Maar de meest algemene namen zijn wel (riet-)sigaar, lis en riet, zoals vrijwel iedereen de lisdodde zeker kent.

Har Brok

Alle gegevens voor de lisdodde zijn, al dan niet verklaard, afkomstig uit de Volksnamen van Planten. Deze in 1972 begonnen verzameling omvat momenteel meer dan een kwart miljoen data (251.961), die terugvoeren tot in de negentiende eeuw. Deze verzameling kunt u raadplegen op het internet. Ga hiervoor naar: www.meertens.knaw.nl/PLAND De database geeft per plant niet alleen woordkaartjes, maar ook een woordenboek en afbeeldingen. Aanvullingen en opmerkingen zijn van harte welkom (harbrok@planet.nl).